

УДК 94(477.54)«192»:334.722.8

Ірина Скубій*
(Харків)

ДЕРЖАВНІ АКЦІОНЕРНІ ТОРГІВЕЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА В ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ

У статті розглядається становлення державної акціонерної торгівлі в Харкові в 1920-ті рр., протягом яких пройшла еволюція товариств від оптових до оптово-роздрібних. Досліджується місце та роль Хаторгу у розвитку акціонерної торгівлі в Харкові в роки непу.

Ключові слова: акціонерне товариство, Хаторг, Харків, неп.

В статье рассматривается становление государственной акционерной торговли в Харькове в 1920-е гг., на протяжении которых прошла эволюция формы товариществ от оптовых к оптово-розничным. Исследуется значение Хаторга в развитии акционерной торговли в Харькове в годы нэпа.

Ключевые слова: акционерное товарищество, Хаторг, Харьков, нэп.

The article is devoted to the study of becoming of the joint stock trade in Kharkiv in the 1920th. The evolution of the company's activity from wholesale to wholesale-retail trade under 1920th is investigated. The Khatorg's place in the development of the joint stock trade in Kharkiv in the years of NEP are analyzed.

Keywords: joint stock company, Khatorg, Kharkov, NEP.

З переходом до нової економічної політики радянська держава змушена була звернутися до відновлення ринкових інститутів, з-поміж яких були й акціонерні товариства. Їхнє створення було підпорядковане завданню залучення іноземного або приватного капіталу для відновлення різних галузей народного господарства (промисловості, торгівлі). Відкриття державних акціонерних торговельних товариств мало на меті забезпечення керівної ролі держави у сфері торгівлі.

Питання участі держави як одного з учасників ринку залишається актуальним і в наш час. Система економіки 1920-х рр., як і сучасної України, були змішаною формою державного і приватного підприємництва. У наш час допустимими є і державна монополія, і конкуренція. Державне регулювання економіки в ринкових умовах передбачає застосування державними установами системи заходів як законодавчого і виконавчого, так і контролюючого характеру, що здійснюються з метою стабілізації ринку. Наявність конкурентного сере-

---

* *Ірина Скубій* — аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

довища та ринкових відносин створює сприятливі умови для розвитку приватного підприємництва. За таких умов державні акціонерні товариства, зокрема у сфері торгівлі, є одними із форм регулювання ринкових відносин, що ще раз підтверджено діяльністю Харківського акціонерного торговельного товариства. Використання досвіду діяльності акціонерних торговельних товариств та вивчення їхнього значення в політиці більшовиків дають можливість широко дослідити адміністративні та економічні методи державного регулювання ринку в роки непу. Нині це питання залишається дискусійним в середовищі істориків та економістів.

В історіографії питання державного підприємництва у сфері торгівлі в роки непу ще залишається відкритим і висвітлено лише епізодично. Вивчення акціонерного підприємництва в СРСР та виявлення основних етапів його розвитку в роки непу було зроблено В.І. Касьянком¹. Приватні акціонерні підприємства, як один із видів приватного підприємництва, досліджувались Ю.П. Волосником², становлення та розвиток торгівлі в Україні в 1921–1932 рр. — В.В. Лантухом³. До вивчення цього питання активно долучаються й економісти⁴. Зокрема, на необхідності акціонування державних підприємств в ході трансформації державної власності і формуванні ринкових відносин наголошує В.В. Морозюк⁵. Утім, з'ясування особливостей державної акціонерної торгівлі, у тому числі в Харкові, який на той час був столицею УСРР, залишилося поза увагою дослідників.

Завдання даної статті полягає у вивченні становлення державної акціонерної торгівлі в Харкові на прикладі Харківського акціонерного торговельного товариства. У дослідженні робиться спроба проаналізувати розвиток товариства в роки непу у відповідності з еволюцією державного курсу у сфері торгівлі впродовж 1920-х рр.

19–22 грудня 1921 р. відбулася XI конференція РКП(б), на якій розглядалося питання про вплив державного капіталу та необхідність його участі як пайовика в різних ринкових установах, у тому числі і в торговельних товариствах⁶. 15 лютого 1922 р. була створена Комісія у справах зі змішаними товариствами

---

¹ Касьяненко В.И. НЭП и акционерное предпринимательство в СССР. — М.: Знание, 1991. — 64 с.

² Волосник Ю.П. Виникнення та діяльність приватних акціонерних товариств в Україні в роки непу // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Історія України». — № 603. — 2003. — С. 122–129.

³ Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. — Х.: Основа, 1992. — 190 с.

⁴ Черемисинов Г.А. Государственное предпринимательство в годы нэпа: теоретико-методологические основы исследования. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. — 56 с.

⁵ Морозюк В.В. Акціонування державних підприємств як напрямок формування ринкових відносин в перехідній економіці: автореферат дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук. 08.00.01 — економічна теорія. — Х., 2000. — 19 с.

⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1953. Изд. 7. — М.: Политиздат, 1953. — Ч. 1. 1898–1925. — С. 589.

при Раді праці і оборони (РПО), що стало важливим етапом у становленні та розвитку акціонерної справи. У серпні 1922 р. РПО РСФРР прийняла Тимчасові правила про порядок затвердження і діяльності акціонерних товариств. Акціонерним товариством вважалося товариство, яке засновувалося під спеціальною назвою з уставним капіталом, розподіленим на рівну кількість частин (акцій), по зобов'язанням якого відповідає лише майно товариства⁷. Зазначимо, що в 1920-ті рр. державні акціонерні товариства діяли на основі комерційного розрахунку⁸. Акціонерні торговельні товариства зосереджували свою комерційну діяльність переважно в оптовій торгівлі. У перші роки непу їхня участь у роздрібній торгівлі була незначною. Я. Чубар, голова Вищої ради народного господарства, також наголошував, що «зберігаючи в державних і кооперативних руках оптову торгівлю, ми зуміємо регулювати приватну торгівлю»⁹.

Харківське губернське акціонерне товариство (Хаторг) було створене 1 листопада 1922 р.¹⁰ Мета створення нового товариства полягала у проведенні торговельної діяльності об'єднань з метою підтримки місцевої промисловості, заготівлі сировини для підприємств губернської ради народного господарства (ГРНГ), охопленні ринку і пересуванні продукції промисловості безпосередньо до споживача. Фактично ж завдання акціонерного торговельного товариства у той час розумілися, як налагодження швидкого продажу товарів певного об'єднання, фабрики чи заводу, а шляхом акціонування передбачалося привабити приватний капітал¹¹. На час створення товариства його акції були розподілені наступним чином: 55% належало ГРНГ; 40% — об'єднанням ГРНГ; 4% — приватним особам; 1% — кооперації. Початковий капітал становив 750 000 крб., розподілених на 7500 акцій по 100 крб.¹² Товариство займалося придбанням сировини, продовольства, засобів виробництва для промисловості, а також реалізацією цієї продукції. Воно мало право відкривати у Харківській губернії та поза її межами свої базові склади, магазини, контори та агентства. Заснування організації з таким колом повноважень значно спростило процес постачання сировини для промислових об'єктів. Велике значення у діяльності Хаторгу мало рішення губернської економічної ради від 30 жовтня 1922 р., відповідно до якого товариству було надане право заготовляти хліб в межах Харківської губернії¹³.

Основна частка акцій товариства знаходилася у руках державних органів, питома вага інших учасників ринку (приватника, кооперації) була незначною.

---

⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — 23 января. — № 55. — С. 318.

⁸ Законы и правила по внутренней торговле / Под ред. С.Н. Ландкофа. — Х., 1928. — С. 35.

⁹ Чубар В.Я. Заповіт Леніна // Вибрані статті і промови. — К.: Політвидав, 1974. — С. 177.

¹⁰ Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО), ф.р. 203, оп. 1, спр. 999-б, арк. 245.

¹¹ Там само, спр. 837, арк. 65.

¹² Там само, спр. 999-б, арк. 245.

¹³ Там само, ф.р. 192, спр. 10, арк. 22.

Монопольне становище держави в товаристві більшовики намагалися використати для регулювання торгівлі. Основне завдання харківського губторгу місцева влада вбачала у створенні апарату оптової торгівлі, яким могла б користуватися кооперація, від роздрібного торгу необхідно було відмовитись¹⁴. Ведення роздрібною торгівлі розумілося як прерогатива споживчої кооперації. Тому через створення мережі районних контор та відділень передбачалося налагодити постачання кооперативів крамом. При товаристві також було відкрито оптовий склад для обслуговування низової кооперації і приватних торгівців¹⁵. Як бачимо, на початковому етапі становлення товариство було зорієнтоване, головним чином, на оптову торгівлю. Питання розвитку та шляхів становлення державної торгівлі розглядалося і на місцевому губернському рівні. На засіданні VII губернського з'їзду Рад, що проходив 5–9 грудня 1922 р., неодноразово наголошувалося про необхідність перетворення державної торгівлі виключно в оптову¹⁶. Більше того, висувалися пропозиції забрати всі товари в губторгах, акціонерних товариствах та об'єднаннях і передати їх кооперації¹⁷.

Успішна робота у налагодженні діяльності Хаторгу виявилися у тому, що протягом жовтня і листопада 1923 р. його обіги досягли 632 871 руб.¹⁸ У I півріччі 1923/1924 рр. сукупний обіг становив 1 058 880 руб.¹⁹. Тобто, діяльність товариства була комерційно успішною.

Для забезпечення прибутковості будь-якого підприємства скорочення витрат є актуальним у всі часи, особливо якщо воно перебуває на етапі свого становлення, організаційного оформлення та розширення мережі. 11 грудня 1924 р. президія Харківського губвиконкому постановила скоротити накладні видатки, що стосувалося і губернського акціонерного товариства. З метою виконання постанови було скорочено штат центрального і периферійного апарату, припинено видачу премій працівникам²⁰. Високими були накладні витрати у мережі 4 харківських універмагів, і становили до 15,5% від обігу²¹. Причини цього слід шукати не лише у невмінні торгувати, а й тому, що товариство успадкувало від губторгу мережу магазинів і контор з товарами, які не користувалися попитом на ринку²². Для порівняння зазначимо, що у той же час витрати на утримання торгівельного апарату у товаристві «Сприяння» в Харкові становили лише 9,6%²³. На початок 1925 р. мережа губакторгу в Харкові включала 2 оптові, 3 оптово-роздрібні та 3 роздрібні магазини. Частина з них були збитковими²⁴.

---

¹⁴ Там само, ф.р. 203, оп. 1, спр. 837, арк. 48.

¹⁵ Там само, спр. 999-б, арк. 253 зв.

¹⁶ Там само, спр. 837, арк. 65.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, ф.р. 203, оп. 2, спр. 58, арк. 8.

¹⁹ Там само, ф.р. 203, оп. 1, спр. 999-б, арк. 159.

²⁰ Там само, спр. 1595, арк. 8.

²¹ Там само, спр. 999-б, арк. 46.

²² Там само, арк. 245 зв.

²³ Там само, арк. 6.

²⁴ Там само, спр. 2244, арк. 94.

Очевидно, що користуючись лише власними коштами ні Хаторг, ні інші подібні товариства не могли успішно проводити свою торгівельну діяльність і конкурувати на ринку з приватним капіталом, хоча держава надавала акціонерним торгівельним товариствам фінансову підтримку. Це виявилося у їх кредитування з боку Харківського міського банку. На кінець 1925 р. було встановлено ліміт кредитів, які могли бути надані для них, зокрема, для Харківського губерньського акціонерного товариства — 250 000 руб., товариства «Сприяння» — 20 000 руб.²⁵ У той же час їхній борг перед міськбанком уже становив 87 984 руб. і 16 211 руб. відповідно²⁶.

У 1926/1927 господарському році в розвитку Хаторгу мала місце тенденція до скорочення роздрібною мережі, що відповідало курсу щодо поступової передачі роздрібною торгівлі кооперації. Якщо у 1926 р. у Харкові діяло 46 торгівельних одиниць Хаторгу, то у 1927 р. — 35²⁷. Утім, серед здобутків товариства варто відзначити суттєве зменшення націнок на товари: 1925/1926 господарський рік — 17%, 1926/1927 господарський рік — 11,3%, 1927/1928 господарський рік — 5,7%²⁸. Варто відзначити, що у той же час проявлялася помітна непослідовність радянської влади по відношенню до акціонерної роздрібною торгівлі. У лютому 1927 р. Харківська окружна планова комісія дозволила відкриття універмагу Хаторгу²⁹.

У 1928/1929 господарському році обіг губакторгу становив 29,7 млн. руб.³⁰ Серед найменш розвинутих сфер діяльності товариства був дрібний опт товарами широкого вжитку. У даному випадку необхідно враховувати паралельне існування у Харкові Всеукраїнського акціонерного товариства торгівлі (ВАКТТ), який мав також значний обіг (18 млн. руб.)³¹. Місцева влада передбачала, що в умовах витіснення приватника з ринку буде мати місце конкуренція між Хаторгом та ВАКТТом, тому було вирішено розмежувати їхню торгівельну діяльність шляхом згортання торгівлі ВАКТТом товарами, якими торгує Хаторг³². До кінця 1928/1929 господарського року серед результатів діяльності Хаторгу було:

- 1) Збільшення питомої ваги роздрібною торгівлі з 30% до 40%;
- 2) Обіги виробничо-технічної та будівельної групи товарів досягли понад 9,5 млн. крб. (1927/1928 господарський рік — 5 млн. крб.);
- 3) Збільшення обслуговування потреб місцевої промисловості;
- 4) Покращення забезпечення дефіцитними товарами;
- 5) Розширення номенклатури своїх товарів, які майже виключно знаходилися у руках приватника (посуд, упаковка тощо);

---

²⁵ Там само, спр. 2023, арк. 392.

²⁶ Там само, арк. 394.

²⁷ Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1739, арк. 79.

²⁸ Там само, арк. 80.

²⁹ Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1708, арк. 166.

³⁰ Там само, ф.р. 869, оп. 2, спр. 31, арк. 50.

³¹ Там само, арк. 53.

³² Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1739, арк. 78.

б) Організація продуктово-овочевої мережі як нового виду торгівлі для товариства³³.

До кінця 1929 р. відбувався значний ріст і розширення мережі Хаторгу до 134 торговельних одиниць в основному за рахунок роздрібної та дрібної торгівлі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Мережа Хаторгу в 1928–1929 господарському році³⁴

Вид торгівлі	1.10 1928	1.10.1929
Оптова	6	7
Оптово-роздрібна	24	23
Роздрібна	6	55
Рундуки і лотки	8	49
Всього	44	134

Причини такого стрімкого розширення мережі товариства слід шукати у тому, що до кінця 1920-х рр. майже повністю відбулося витіснення приватника з ринку, тому державі необхідно було розвивати свою роздрібну мережу. За таких умов мережа Хаторгу просто зайняла звільнену приватником нішу на місцевому ринку. За умов повільного росту кооперативної мережі Хаторг мав стати джерелом отримання товарів, постачальником³⁵. Тому звертає на себе увагу таке швидке розширення роздрібної (з 6 до 55 одиниць) та лоточної (з 8 до 49 одиниць) мережі товариства протягом року.

Актуальним є питання про етнічний склад працівників акціонерних торговельних товариств. Зокрема, за підрахунками на 1929 р. у Хаторзі працювало 69% євреїв, 15% росіян, 8% українців та 8% представників інших національностей (поляків, латишів, білорусів)³⁶. У той же час, підкреслимо, за даними перепису 1926 р. євреї складали лише 19,4% населення Харкова³⁷. Наведені вище цифри переконливо показують, що євреї становили більшість серед працівників товариства, а акціонерні товариства були однією зі сфер їхньої професійної діяльності.

Таким чином, до кінця нової економічної політики Харківське акціонерне торговельне товариство налагодило свою торговельну мережу, перетворилося з оптового в оптово-роздрібний орган постачання, який вже був безпосередньо зв'язаний зі споживачем. Держава надавала товариству значну матеріальну підтримку, у тому числі й у вигляді кредитів. До кінця непу Хаторг став відігравати

³³ Там само, ф.р. 869, оп. 2, спр. 31, арк. 141.

³⁴ Там само, арк. 141 зв.

³⁵ Там само, ф.п. 5, оп. 1, спр. 52, арк. 44.

³⁶ Там само, ф.р. 1785, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 1 зв.

³⁷ Харківська округа. Статистичний щорічник 1928–29 року. — Х.: ЦСУ, Харківське окружне статистичне бюро, 1929. — С. 2.

помітну роль і зайняв важливе місце на споживчому ринку Харкова. Одночасно займаючись і роздрібною торгівлею, товариство перетворилося в оптово-роздрібне. Така зміна форми товариства була можлива завдяки тому, що відбувалася еволюція партійно-державного курсу по відношенню до акціонерної торгівлі впродовж 1920-х рр. Етнічний склад працівників Хаторгу свідчить про переважну більшість у його складі євреїв, що говорить про значну кількість їхню участь в акціонерному торгівельному капіталі міста. Досвід діяльності Хаторга в роки непу доводить про те, що участь державного капіталу у акціонерних торгівельних товариствах була б малоуспішною, якби не застосування адміністративних методів регулювання ринку і матеріальна підтримка цих товариств державою.